

Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ*

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τό σημερινό μας θέμα είναι «ή κρίση τής σύγχρονης κοινωνίας». Θά ήθελα νά ξεκινήσω μέ μιά αναφορά σέ κείνο πού φαντάζει σάν τό πιό έξωφρενικό από τά παράδοξα τής σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας καί τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι ζοῦν καί δροῦν μέσα σ' αὐτή. Πρόκειται γιά τήν αντίφαση ἀνάμεσα στή φανερή παντοδυναμία τής ἀνθρωπότητας μπροστά στό φυσικό της περίγυρο (ή τεχνική γίνεται ὄλο καί πιό ἰσχυρή, οἱ φυσικές συνθήκες ὑποβάλλονται σέ ὄλοένα μεγαλύτερο ἔλεγχο, μπορούμε νά ἀντλήσουμε ἀπό τήν ὕλη ὄλοένα αὐξανόμενες ποσότητες ἐνέργειας κτλ.) καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, γιά τό τρομερό χάος καί τό αἶσθημα ἀπόλυτης ἀδυναμίας μπροστά στά προβλήματα τής κοινωνίας, τά προβλήματα τὰ ἀνθρώπινα, τόν τρόπο πού λειτουργοῦν τὰ κοινωνικά συστήματα κτλ.

Ἐπιτρέψτε μου νά φέρω κάνα δυό παραδείγματα. Σήμερα ἓνας ἄνθρωπος τής ἐπιστήμης μπορεῖ νά σᾶς πεῖ πόσοι περίπου γαλαξίες ὑπάρχουν σέ μιά ἀκτίνα ἔξι δισεκατομμυρίων ἐτῶν φωτός γύρω ἀπό τό ἡλιακό σύστημα. Μά ὁ κ. Μακμίλλαν, πρωθυπουργός τότε, δέν ἤξερε τί γινόταν πίσω ἀπό τή διπλανή πόρτα, στήν ὑπόθεση Προφιοῦμο. Αὐτό μπορεῖ νά φαίνεται διασκεδαστικό, μά συνοψίζει πολύ καίρια τή γενική κατάσταση. Παρόμοια, μπορούμε νά ἀντλήσουμε τεράστιες ποσότητες ἐνέργειας ἀπό μικρά κομμάτια ὕλης· ἂν ὁμως, σ' ἓνα ἐργοστάσιο ἢ σέ μιά ἄλλη ὀργανωμένη μονάδα, τὰ ἀφεντικά προσπαθῆσουν νά ἀντλήσουν ἀπό τοὺς ἐργάτες ἔστω καί μιά πρόσθετη κίνηση, συναντοῦν ἀπίστευτη ἀντίδραση, καί μπορεῖ στό τέλος νά μὴν τό καταφέρουν.

Αὐτό δέ σημαίνει πῶς, ἀπό τήν ἀποψη αὐτοῦ πού θά μπορούσε νά

* Διάλεξη πού δόθηκε τό Μάη τοῦ 1965 στό Tunbridge Wells (Kent) μπροστά σέ συντρόφους καί συμπαθοῦντες τής Solidarity καί δημοσιεύτηκε πολυγραφημένη ἀπό τή Solidarity τό 1966. Ἐπί τὰ ἀγγλικά μεταφράστηκε ἀπό μένα.

ονομαστέι «έσωτερικό περιβάλλον» τής κοινωνίας, δέν ύπῆρξαν ἀλλαγές καί μάλιστα, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἀλλαγές σημαντικές καί προοδευτικές. Αυτό πού ὀνομάζουμε εὐμάρεια εἶναι πιά γενικευμένο ἀπ' ὄ,τι στό παρελθόν (μολονότι θά ἔπρεπε νά ἐξετάσει κανείς πιά ἐπακριβῶς ἀπό τί εἶναι φτιαγμένη αὐτή ἡ εὐμάρεια). Ὑπάρχει διάδοση τής κουλτούρας. Ὑπάρχει βελτίωση τής δημόσιας ὑγείας κτλ. Ἐδῶ ὁμως συναντᾶμε ἕνα δεύτερο παράδοξο φαινόμενο. Αὐτή ἡ κοινωνία, πού παράγει μιά τέτοια ποσότητα ἀγαθῶν –κι ὄπου ὁ πληθυσμός συμμετέχει, σ' ἕναν ὀρισμένο βαθμό, σ' αὐτή τή μεγέθυνση τοῦ πλούτου–, αὐτή ἡ κοινωνία πού, ἀπ' ὄ,τι φαίνεται σέ πρώτη ματιά, ἔχει δημιουργήσει λιγότερο σκληρές συνθήκες ζωῆς γιά τοὺς περισσότερους ἀνθρώπους πού ζοῦν σ' αὐτή, δέ δίνει τήν εἰκόνα μιᾶς μεγαλύτερης ἱκανοποίησης, μιᾶς μεγαλύτερης εὐτυχίας γιά μεγαλύτερο ἀριθμό ἀνθρώπων. Οἱ ἀνθρωποι εἶναι δυσσαρεστημένοι, γκρινιάζουν, διαμαρτύρονται· οἱ συγκρούσεις δέ σταματᾶνε ποτέ. Παρ' ὄλο πού αὐτή ἡ δυσσάρεσκεια παίρνει διαφορετικές μορφές, αὐτή ἡ πλουσιότερη καί εὐπορότερη κοινωνία περιέχει πιθανῶς περισσότερες ἐντάσεις ἀπό τίς περισσότερες ἄλλες κοινωνίες πού μᾶς εἶναι γνωστές ἀπό τήν ἱστορία.

Τά παράδοξα αὐτά διαγράφουν, κατά κάποιον τρόπο, ἕναν πρῶτο ὀρισμό τής κρίσης τής σύγχρονης κοινωνίας. Εἶναι ὁμως ἕνας ἐπιφανειακός τρόπος νά ἐξετάζουμε τά φαινόμενα πού ἔχουμε μπροστά μας. Ἄν ἐμβαθύνουμε, διαπιστώνουμε πῶς ἡ κρίση ἐκδηλώνεται σέ ὄλα τά ἐπίπεδα τής κοινωνικῆς ζωῆς.

II. Η ΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπό ἕνα ζήτημα πού οἱ παραδοσιακοί μαρξιστές θεωροῦν πῶς ἀνήκει μόνο στό «ἐποικοδόμημα» τής κοινωνίας, πῶς εἶναι δευτερεῦον καί παράγωγο, μά πού ἐγώ πιστεύω πῶς εἶναι πολύ σπουδαῖο, δηλαδή ἀπό τήν κρίση τῶν κοινωνικῶν καί ἀνθρώπινων ἀξιῶν.

Καμιά κοινωνία δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρίς ἕνα σύνολο ἀξιῶν πού ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν μελῶν της νά τίς ἀναγνωρίζουν καί νά τίς ἐνστερνίζονται. Τό ζήτημα δέν εἶναι νά μάθουμε ἄν οἱ ἀξίες αὐτές εἶναι σωστές ἢ ὄχι –ἢ ἔάν ὑποκρύπτουν πραγματικούς μηχανισμούς, μέσω τῶν ὀποίων ἕνα κομμάτι τής κοινωνίας καταφέρνει νά ἐκμεταλλεύεται τοὺς ὑπόλοιπους. Ἐνα τέτοιο σύνολο ἀξιῶν στάθηκε ἀπαραίτητο γιά τή συνοχή καί τή λειτουργία ὄλων τῶν κοινωνιῶν πού μᾶς εἶναι γνωστές –μέσα σ' αὐτές περιλαμβάνονται καί οἱ ταξικές κοινωνίες. Αὐτές οἱ ἀξίες εἶναι πού συνεχῶς προσανατολίζουν τά κίνητρα καί τίς ἐνέργειες τῶν ἀνθρώπων καί τά κάνουν νά ἔχουν ἕνα νόημα μέσα στά πλαίσια τής κοινωνικῆς ὄλότητας. Ὁ ρόλος αὐτός δέν ἐξασφαλίζεται ἀπλῶς μέ τή βία ἢ τόν ἐξαναγκασμό, οὔτε μονάχα μέ τόν Ποινικό Κώδικα, πού λέει: «Δέ θά κάνεις αὐτό,

ἀλλιώως θά πᾶς φυλακή». Χρειάζεται κάτι περισσότερο. Ὁ νόμος διατυπώνει μόνο τίς ἀπαγορεύσεις, τί ἀπαγορεύεται. Δέν μπορεί νά δώσει θετικά κίνητρα, ἕνα θετικό προσανατολισμό πού νά κάνει τούς ἀνθρώπους ἱκανούς νά δώσουν ἕνα περιεχόμενο στήν κοινωνική ζωή.

Ξέρουμε τώρα ὅλοι (καί αὐτό ἔχει πρωτοειπωθεῖ ἐδῶ καί πολὺν καιρό, δέ χάνει ὁμῶς τή σημασία του) πώς ἕνα τέτοιο σύνολο ἀξιών, ἕνα τέτοιο σύνολο στόχων παραδεκτῶν ἀπό ὅλους καί κοινῶν πεποιθήσεων ὡς πρός τό τί εἶναι καλό καί τί κακό, τί πρέπει κανεῖς νά κάνει καί τί ὄχι (ἀνεξάρτητα ἀπό τά λεγόμενα τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα), δέν ὑπάρχει πιά στή σημερινή κοινωνία.

Σέ ὅλες τίς κοινωνίες καί τίς ἱστορικές περιόδους τέθηκε τό ζήτημα τοῦ ποιά εἶναι ἡ θέση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στόν κόσμο καί ποιά τό νόημα τῆς ζωῆς μέσα στήν κοινωνία καί τῆς ζωῆς γενικά. Κάθε περίοδος τῆς ἱστορίας προσπάθησε νά δώσει μιά ἀπάντηση σ' αὐτά τά ἐρωτήματα. Τό θέμα δέν εἶναι ἂν αὐτές οἱ ἀπαντήσεις ἦταν σωστές ἢ ὄχι· καί μόνο ἡ ὑπαρξη μιᾶς ἀπάντησης δημιουργοῦσε μιά συνοχή μεταξύ τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων τῶν ἐποχῶν καί ἔδινε μιά σκοπιμότητα στίς ἐνέργειές τους καί ἕνα νόημα στή ζωή τους. Σήμερα δέν ὑπάρχει ἀπάντηση. Ξέρουμε πώς οἱ θρησκευτικές ἀξίες δέν ὑπάρχουν πιά, πώς ἔχουν στήν οὐσία ἐξανεμιστεῖ. Αὐτό πού ὀνομαζόταν ἠθικές ἀξίες (στό μέτρο πού μποροῦν νά διακριθοῦν ἀπό τίς θρησκευτικές) ἔχει ἐπίσης στήν οὐσία ἐξανεμιστεῖ. Ὑπάρχουν μήπως σ' ἀλήθεια ἀποδεκτοί ἠθικοί κανόνες στή σημερινή κοινωνία;

Στόν ἐπίσημο τομέα, τῶν ὑφιστάμενων ἐξουσιῶν, τοῦ τύπου κτλ., τό μόνο πού ὑπάρχει εἶναι μιά ἐπίσημη ὑποκρισία πού ἀναγνωρίζει ἡ ἴδια τόν ἑαυτό της, ρητά σχεδόν, ὡς ἀπλή ὑποκρισία καί δέν παίρνει στά σοβαρά τούς ἰδίους της τούς κανόνες. Στή δέ κοινωνία γενικότερα κυριαρχεῖ ἕνας ἐξαιρετικά διαδεδομένος κυνισμός, πού τρέφεται συνεχῶς ἀπό τά παραδείγματα πού τοῦ προσφέρει ἡ κοινωνική ζωή (σκάνδαλα κτλ.). Ἡ γενική ἰδέα εἶναι πώς μπορείς νά κάνεις ὅ,τι νά 'ναι, κι ὅτι τίποτα δέν εἶναι «κακό», φτάνει νά μπορείς νά τή βγάλεις καθαρή, νά μή σέ πιάσουν.

Ἐκεῖνο πού στή δυτική Εὐρώπη εἶχε φανεῖ σάν καθολική ἀξία γιά μεγάλο χρονικό διάστημα, ἀξία πού ἔδενε τήν κοινωνία μεταξύ της, δηλαδή ἡ ἰδέα τοῦ ἔθνους, τῆς ἐθνικῆς ἰσχύος, τοῦ ἐθνικοῦ μεγαλείου, δέν ἀποτελεῖ πιά παραδεκτή ἀξία. Κι ἐκεῖνο πού συνιστοῦσε τήν πραγματική της βάση – ἡ τόν ἰσχυρισμό της πώς εἶχε πραγματική βάση – ἔχει ἐξαφανιστεῖ. Στό παρελθόν, ὅταν τά μεγάλα ἔθνη ἰσχυρίζονταν πώς ἔπαιζαν σημαντικό ρόλο στίς παγκόσμιες ὑποθέσεις, αὐτό ἦταν συχνά ἐξαπάτηση. Σήμερα ὁμῶς κανένα ἔθνος δέν μπορεί νά νά ἰσχυριστεῖ πιά κάτι τέτοιο, ἐκτός ἀπό τήν Ἀμερική καί τή Ρωσία. Μά καί γι' αὐτές ἀκόμα τίς χώρες, αὐτός ὁ «ἠγετικός ρόλος στίς παγκόσμιες ὑποθέσεις» φαίνεται ὀλοκάθαρα πώς ἐγκτεῖται μόνο στό νά βου-

λιάζουν στο άδιέξοδο του πυρηνικού ανταγωνισμού

Μήπως ή γνώση ή ή τέχνη θά μπορούσαν νά προμηθεύσουν μέ αξίες την κοινωνία σήμερα, Πρώτα πρώτα, ἄς μὴν ξεχνᾶμε πὼς ή γνώση ή ή τέχνη ἔχουν σημασία καί νόημα μονο γιά πολύ περιορισμένα στρώματα του πληθυσμοῦ, στίς μέρες μας τουλάχιστον. Πιό γενικά, στήν ιστορία, ὅποτε ή τέχνη ἔπαιξε κάποιο ρόλο στήν κοινωνική ζωή, ποτέ δέν ἦταν αὐτοσκοπός. Ἦταν ἓνα κομμάτι ἀπό τίς δραστηριότητες μιᾶς κοινότητας, πού ἐξέφραζε τή ζωή της μέσα σέ καί μέσα ἀπό αὐτή τήν τέχνη. Μιά τέτοια περίπτωση ἦταν ή ἑλισαβετιανή περίοδος, ή ή Ἐναγέννηση ή ή ἀρχαία Ἑλλάδα. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ή οἱ ἄνθρωποι τῆς Ἐναγέννησης δέ ζοῦσαν γιά τήν τέχνη, ἀλλά ἔδιναν μεγάλη ἀξία στήν τέχνη τους ἐπειδή ἀναγνώριζαν τούς ἑαυτούς τους καί τά προβλήματά τους μέσα σ' αὐτή τήν τέχνη. Ἡ ζωή τους εἶχε ἓνα νόημα, πού ή καλλιτεχνική τους δημιουργία τό ἐξέφραζε στήν ὑψηλότερη μορφή του.

Καί ή γνώση, Καί αὐτή ἐπίσης, μέ τήν αὐστηρή της ἔννοια, εἶναι περιορισμένη σήμερα σέ μιᾶ μικρή μειοψηφία. Ταυτόχρονα, μιᾶ τεράστια κρίση ἀναπτύσσεται στό ἐσωτερικό τῆς ἐπιστήμης. Κρίση πού εἶναι συνέπεια τῆς ὅλο καί μεγαλύτερης διαίρεσης τῶν ἰδιαίτερων σφαιρῶν τῆς γνώσης μεταξύ τους, τῆς αὐξανόμενης ἐξειδίκευσης, τοῦ γεγονότος ὅτι σήμερα ἐπιστήμονας εἶναι καποῖος πού ἔχει ὅλοένα περισσότερες γνώσεις γιά ἓναν ὅλοένα μικροτερο ἀριθμο πραγμάτων. Στούς κόλπους τῶν ἰδίων των ἐπιστημονων, τουλάχιστον ἐκείνων πού ἔχουν μιᾶ πλατύτερη ὀπτική, βασιλεύει ἓνα βαθύ αἶσθημα κρίσης, σχετικά μ' ἐκεῖνο πού, χτές ἀκόμα, θεωροῦνταν ὡς ή στέρεη βάση τῆς θετικής γνώσης. Ὁ Νεύτωνας πίστευε πὼς ἀνακάλυπτε ἀφθαρτες ἀλήθειες, πὼς διάβαζε μιᾶ σελίδα τοῦ αἰώνιου βιβλίου τῆς φύσης ή τῆς θείας πλάσης. Σήμερα κανένας ἐπιστήμονας δέν πιστεύει πιά πὼς, ὅταν ἀνακαλύπτει ἓνα «νόμο», ἀνακαλύπτει μιᾶ αἰώνια ἀλήθεια. Ξέρει μονάχα πὼς ἴσως γραφοῦν γι' αὐτόν τρεῖς γραμμές σέ μιᾶ ἱστορία τῆς φυσικῆς ή τῆς χημείας, πού θά λένε. «Ἡ ἀπόπειρα ἐρμηνείας ἀπό τόν Φ τῶν ἰδιαιτεροτήτων αὐτοῦ τοῦ φαινομένου στά 1965 γέννησαν ὀρισμένες ἐλπίδες, πού ὀδήγησαν στή θεωρία Χ. Ἐτούτη ὁμως ξεπεράστηκε στή συνέχεια μέ τή διατύπωση τῶν θεωριῶν Ψ καί Ω».

Οἱ ἴδιοι οἱ ἐπιστήμονες, ὅπως γιά παράδειγμα ὁ Ὀπλενχάιμερ, ζοῦν μέ δραματικό τρόπο μιᾶν ἄλλη πλευρά τῆς κρίσης. Αὐτή βρίσκειται στό ὅτι, ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἐξειδίκευσης, δέν εἶναι μονάχα ἀπομονωμένοι ἀπό τό σύνολο τῆς κοινωνίας, μά ἔχουν ἀπομονωθεῖ καί οἱ μὲν ἀπό τούς δέ. Δέν ὑπάρχει πιά μιᾶ κοινότητα ἐπιστημόνων πού νά χρησιμοποιεῖ μιᾶ κοινή γλώσσα. Ἀπό τή στιγμή πού ξεπερνοῦν τά ὄρια μιᾶς ἐιδικότητας δέν μποροῦν πιά νά συνεννοηθοῦν, γιατί δέν ὑπάρχει κοινό πεδίο.

Τί συμβαίνει λοιπόν μέσα σ' αὐτές τίς συνθήκες, Ποιές εἶναι οἱ

ἀξίες πού προτείνει σήμερα ἡ κοινωνία στους πολίτες της; Ἡ μόνη ἀξία πού ἐπιδιώκει εἶναι ἡ κατανάλωση. Ἡ ἀπόκτηση ἑνός αὐξανόμενου ἀριθμοῦ ἀντικειμένων, ἡ καινούριων ἀντικειμένων, ὑποτίθεται πὼς μπορεῖ νά γεμίσει ἐντελῶς τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, νά προσανατολίσει τίς προσπάθειές τους, νά τοὺς δέσει μὲ τὴ δουλειά τους κτλ. Δέ θά ἐπιμείνω σ' αὐτό τό σημείο, πού ὄλοι σας τό γνωρίζετε πολὺ καλά. Θά ὑπογραμμίσω ἀπλῶς πόσο ὄλα αὐτὰ δίνουν μιά ἀποσπασματικὴ καὶ μὴ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση καὶ μόνο, ἔστω καὶ ὡς ἐξαπάτηση. Σήμερα κιόλας οἱ ἄνθρωποι δὲν μποροῦν νά γεμίσουν τὴ ζωὴ τους ἀπλῶς δουλεύοντας γιὰ νά κερδίζουν περισσότερα λεφτά, πού θά τοὺς ἐπιτρέψουν ν' ἀγοράσουν μιά πιὸ σύγχρονη τηλεόραση, καὶ πάει λέγοντας. Εἶναι κάτι πού γίνεται αἰσθητὸ ὄλο καὶ περισσότερο. Ὁ βαθύτερος λόγος εἶναι, φυσικά, πὼς αὐτὴ ἡ κατανάλωση, ὡς πρὸς τό περιεχόμενό της, δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ ἀληθινὲς ἀνθρώπινες ἀνάγκες. Χειραγωγεῖται ὄλο καὶ πιὸ πολὺ ὥστε οἱ ἀγορές νά ἐξασφαλίζουν τὴν ἀπαραίτητη διεκπεραίωση μιᾶς παραγωγῆς πού παρέχει αὐξανόμενες ποσότητες καταναλωτικῶν ἀγαθῶν. Αὐτὸς ὁ τύπος ὑπαρξῆς γίνεται παράλογος, σχεδόν ἐξ ὀρισμοῦ. Ἡ ἀξία πού ἀποδίδεται στὴν ἀπόκτηση ἑνός μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἀντικειμένων ἢ πιὸ «σύγχρονων» ἀντικειμένων εἶναι ἐγκλωδισμένη μέσα σὲ μιά διαδικασία συνεχοῦς αὐτοαναίρεσης. Κι αὐτὸ γιὰτί ἡ ἀπόκτηση αὐτὴ δὲν ἔχει τέλος. Τό μόνο πού μετράει εἶναι νά ἔχεις κάτι παραπάνω, κάτι πιὸ «σύγχρονο». Οἱ ἄνθρωποι ἀρχίζουν νά συνειδητοποιοῦν αὐτὸ πού σήμερα ὀνομάζουν στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες «ποντικοδρομία». Προσπαθεῖς νά θγάλεις περισσότερα λεφτά ὥστε νά μπορεῖς νά καταναλώσεις περισσότερα ἀπὸ τό γείτονα. Ἀνεβάζεις τὴν ἀξία τοῦ ἑαυτοῦ σου ἀπέναντι στό γείτονα, ἐπειδὴ ἔχεις ὑψηλότερο ἐπίπεδο κατανάλωσης, καὶ πάει λέγοντας.

III. ΔΟΥΛΕΙΑ

Ἄς προσπαθήσουμε νά δοῦμε τώρα πὼς ἐκδηλώνεται ἡ κρίση στὴ σφαῖρα τῆς δραστηριότητος τῶν ἀνθρώπων. Μποροῦμε νά ξεκινήσουμε ἐξετάζοντας ποιά εἶναι ἡ τύχη τῆς δουλειᾶς.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ σταθερὴ τάση τοῦ συστήματος ἦταν νά καταστρέφει τὴ δουλειά ὡς δραστηριότητα μὲ κάποιον νόημα. Αὐτὸ πού μποροῦσε καὶ ἦταν κάποτε ἡ σχέση τοῦ ἀγρότη, γιὰ παράδειγμα, μὲ τὴ γῆ του ἢ τοῦ μάστορα μὲ τό προϊόν πού κατασκεύαζε, καταστράφηκε σταδιακά μὲ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, μὲ τὴν πρόσδεση τῶν ἀνθρώπων σὲ ἐξαιρετικὰ τεμαχισμένους τομείς τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Ταυτόχρονα ἀναπτύχθηκε ἡ μόνιμη καὶ συνεχῶς αὐξανόμενη προσπάθεια τῶν καπιταλιστικῶν ἐπιχειρήσεων, καὶ τώρα καὶ τῆς γραφειοκρατίας πού ἀσχολεῖται μὲ τὴ διαχείριση, νά ἐπέμβουν ὄλο καὶ βαθύτερα στὴν ἐργασιακὴ διαδικασία.

Προσπαθούν νά τή διευθύνουν απέξω ὄχι μόνο νά/ὀρίζουν τα τελικά ἀποτελέσματα τῆς δουλειᾶς, τούς στόχους καί τίς μεθόδους τῆς παραγωγῆς, μα νά ὀρίσουν με ἀκριβεία ἀκόμα καί τίς κινήσεις τῶν ἐργατῶν μέ τή χρονομέτρηση, τή μελέτη τῶν κινήσεων κτλ. Στη δυτική βιομηχανία πρόκειται για μιά κατάσταση πού ἔχει ἐπικρατήσει ἐδῶ καί πάνω ἀπό μισόν αἰῶνα. Τό νόημα τῆς ἐργασίας δεν καταστράφηκε μόνο ἀπο τήν ἀντικειμενική του πλευρά, για να την πούμε ἔτσι. Κανείς πιά δεν παραγει ἕνα πράγμα, ἕνα ἀντικείμενο. Οἱ ἐργαζόμενοι παραγουν πιά μόνο συνιστώσες, πού ὁ προορισμος τους τούς εἶναι συχνά ἄγνωστος. Τό νόημα τῆς δουλειᾶς ἔχει καταστραφεί καί ἀπό τήν ὑποκειμενική του πλευρά, γιατί ὅταν κάποιος παράγει ἕνα κομματι, στό σημερινό σύστημα, καθολου δεν ὑποτιθεται πως ἔχει να πει κι ὁ ἴδιος ἕνα λόγο γιά τόν τρόπο πού θά παραχθεῖ αὐτό το κομμάτι.

Αὐτή ἡ ἐξέλιξη, αὐτή ἡ καταστροφή τοῦ νοήματος τῆς ἐργασίας (πού προχωραει φυσικα πλαι πλαι με το συνολο τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος) ἔχει σπουδαιότατες συνέπειες. Ἐκδηλώνεται ὡς ὑποκειμενικη ἀλλοτρίωση τοῦ ἐργάτη σέ σχέση μέ τήν ἐργασιακή διαδικασία, γιατί ὁ ἐργάτης ζεῖ τόν ἑαυτό του σαν ξένο ἀπ' αὐτή τή διαδικασία καί ταυτοχρονα σάν ἕνα χειραγωγούμενο ἄτομο. Ἐκδηλώνεται ἐπίσης κοινωνικά, θά μπορούσαμε σχεδόν νά πούμε ἀντικειμενικά, γιατί, παρ' ὄλα αὐτά, ἡ σύγχρονη παραγωγή ἀπαιτεῖ τήν ἐνεργητικὴ συμμετοχή τῶν ἀνθρώπινων ὄντων, τόσο ὡς ἀτόμων ὅσο καί ὡς ὀμάδων.

Τό ἀληθινό ὑποκείμενο τῆς σύγχρονης παραγωγῆς εἶναι ὄλο καί λιγοτερο ὁ ἀτομικός ἐργάτης εἶναι ἡ ὀμάδα, ἡ ὀμάδα ἐργατῶν. Καί σ' αὐτό τό ἐπίπεδο ἐμφανίζεται τό ἴδιο φαινόμενο. Ἡ διεύθυνση τῆς παραγωγῆς ἀρνιέται νά δεχτεῖ αὐτό τό γεγονός ὅτι ἡ ἀληθινή ἐργασιακή μονάδα εἶναι ὄλο καί περισσότερο ἡ ὀμάδα, ἕνα συλλογικό σῶμα, ἐπειδή ἡ ἀντίσταση μιᾶς ὀμάδας στούς κανόνες δουλειᾶς πού τῆς ἐπιβάλλουν καί στις ἀποπειρες να τῆς καταστρέψουν τό νοημα τῆς δουλειᾶς εἶναι μεγαλύτερη. Εἶναι πολυ πιά εὔκολο νά χειραγωγηθουν οἱ ἄνθρωποι σέ ἀτομικο ἐπίπεδο. Μέ αὐτό τόν τρόπο ξεπροβάλλει μιά ἄλλη ἀντίφαση.

Ἡ κριση τῆς σύγχρονης δουλειᾶς δεν ἐκδηλώνεται μονο με τή μορφή τῆς ψυχικῆς ἐξαθλίωσης τοῦ ἐργάτη μά καί ἀντικειμενικά, μέ τή μορφή ἀδιεξόδου στήν παραγωγική διαδικασία. Ἡ σύγχρονη παραγωγή ἀπαιτεῖ τήν ἐνεργητικὴ συμμετοχή τῶν παραγωγῶν, τόσο ὡς ἀτόμων ὅσο καί ὡς ὀμάδων. Ὡστόσο, οἱ μεθοδοι πού ἐπιβαλλει το σύστημα ἔτσι ὀπως λειτουργεῖ σήμερα, στοχεύουν στην καταστροφή αὐτῆς τῆς συμμετοχῆς, τήν ἴδια στιγμή πού τή ζητοῦν. Ἡ ἀντινομία αὐτή ἐκφραζεται ταυτοχρονα με μιά τεράστια σπατάλη στην παραγωγή καί με μιά μόνιμη σύγκρουση στη βιομηχανία, σύγκρουση ἀνάμεσα σ' ἐκείνους πού ὑποτιθεται πως πρέπει ἀπλῶς να ἐκτελοῦν διαταγές, καί σ' ἐκείνους πού διευθύνουν.

IV ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα μιάν ἄλλη σφαίρα, τή σφαίρα τῆς πολιτικῆς. Ὅλος ὁ κόσμος γνωρίζει τήν κρίση τῆς πολιτικῆς. Συζητιέται ἐδῶ καί πολύν καιρό, καί τῆς ἔχει δοθεῖ ὁ χαρακτηρισμός τῆς «ἀπάθειας». Τί εἶναι ἡ ἀπάθεια καί ποιές εἶναι οἱ ρίζες τῆς.

Στό τέλος μιᾶς συγκεκριμένης ἱστορικῆς ἐξέλιξης, τόσο τό κράτος ὅσο καί διάφοροι ἄλλοι θεσμοί (ὅπως οἱ τοπικές κοινότητες) γραφειοκρατικοποιήθηκαν, ὅπως ἔγινε μέ τά πάντα σχεδόν στή σύγχρονη κοινωνία. Οἱ πολιτικές ὀργανώσεις –ὄχι μόνο οἱ ἀστικές, συντηρητικές πολιτικές ὀργανώσεις, μά καί οἱ πολιτικές ὀργανώσεις πού δημιουργήσε ἡ ἐργατική τάξη γιά νά ἀγωνιστεῖ ἐναντία στήν κυρίαρχη τάξη καί τό κράτος τῆς –καί ἀκόμη καί τά συνδικάτα συμμετεῖχαν ἀπόλυτα σ' αὐτή τή διαδικασία. Ἄνεξάρτητα ἀπό τίς ἄλλες τῆς πλευρές, αὐτή ἡ γραφειοκρατικοποίηση σήμαινε πώς οἱ ἄνθρωποι ἀποκλείστηκαν ἀπό τή διεύθυνση τῶν ἰδίων τους τῶν ὑποθέσεων.

Ἡ μοίρα τῶν συνδικάτων ἔχει τώρα ἐγκαταλειφτεῖ σέ διοριζόμενους ὑπαλλήλους, σέ ἄτομα πού «ἐκλέγονται» γιά μεγάλες περιόδους. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί δροῦν μέ τέτοιο τρόπο, πού ἡ βάση ἐμποδίζεται νά ἐκφράσει τίς ἀπόψεις τῆς, ὅπως καί νά ἀσκήσει μιᾶ ὀποιαδήποτε ἀληθινή δραστηριότητα μέσα στό συνδικάτο. Ἡ βάση χρησιμεύει μόνο σάν στήριγμα, πληρώνει τίς συνδρομές καί ὑπακούει σέ διαταγές. Κάθε τόσο, τή διατάζουν νά κάνει ἀπεργία. Μά δέν ὑποτίθεται πώς ἔχει κι αὐτή κάποιον λόγο σ' ὅλα αὐτά. Ἀπό φυσική ἀντίδραση τότε, ἡ βάση ἀποξενώνεται ἀπό τήν ὀργάνωση, εἴτε πρόκειται γιά συνδικάτο εἴτε γιά κόμμα.

Δέν ξέρω τί διαστάσεις ἔχει πάρει αὐτή ἡ διαδικασία στή Μεγάλη Βρετανία. Στήν ἡπειρωτική Εὐρώπη, ἔχουμε συνηθίσει σέ συγκεντρώσεις τῶν συνδικαλιστικῶν τομέων ὅπου παρευρίζονται μόνο οἱ δύο ἢ τρεῖς συνδικαλιστικοί ἡγέτες κι ἴσως μισή ντουζίνα ἄλλοι, σέ σύνολο διακοσίων μελῶν πού θά ἔπρεπε νά εἶναι παρόντα. Δημιουργεῖται ἔτσι ἓνας φαῦλος κύκλος. Ἡ γραφειοκρατία λέει. «Τά βλέπετε! Καλέσαμε τόν κόσμο νά ἔρθει νά συζητήσουμε τίς ὑποθέσεις του, καί δέν ἔρχονται. Κάποιος πρέπει νά πάρει τά ζητήματα στά χέρια του, γιά νά λυθοῦν τά προβλήματά τους. Ὅποτε τό κάνουμε ἐμεῖς. Τό κάνουμε γιά κείνους, ὄχι γιά μᾶς». Ἐν μέρει αὐτό εἶναι προπαγάνδα πού κάνει ἡ γραφειοκρατία γιά νά δικαιολογεῖ τήν ὑπαρξή της, ἐν μέρει ὅμως εἶναι καί ἀλήθεια. Ἐκεῖνο ὅμως πού δέ λέγεται συνήθως εἶναι πώς αὐτός ὁ φαῦλος κύκλος ξεκίνησε πάντοτε σέ μιᾶ ὀρισμένη περίσταση, ὅπου ἡ ἐπιθυμία καί ἡ τάση τοῦ κόσμου νά συμμετάσχει ἐνεργά καί νά πάρει τά ζητήματά του στά χέρια του συνάντησαν τήν ἀντίθεση τῆς γραφειοκρατίας καί τελικά καταστράφηκαν ἀπ' αὐτή, ἡ ὀποία χρησιμοποίησε γι' αὐτόν τό σκοπό ὅλα τά μέσα πού διέθετε.

Ἡ κατάσταση εἶναι ἡ ἴδια καί στίς πολιτικές ὀργανώσεις Ἐχουν γραφειοκρατικοποιηθεῖ καί ἀπομακρύνουν τόν κόσμον ἀπό κάθε ἐνεργητική συμμετοχή, ἐκτός ἴσως ἀπό τίς περιόδους πού ὑπάρχει κάποια «κρίση», ὅποτε βλέπουμε καμιά φορά τοὺς ἡγέτες νά καλοῦν σέ βοήθεια τόν λαόν. Αὐτό ἔκανε ὁ Ντέ Γκόλ στή Γαλλία, τό 1960 Ἐκανε ἐκκλήσεις ἀπό τό ραδιόφωνο. «Βοηθήστε με ἐνάντια στήν ἀνταρσία τοῦ Ἀλγεριοῦ» Μόλις πού εἶχε κατασκευάσει ἕνα Σύνταγμα μέ τό ὅποιο ὁ πληθυσμός θά καθότανε σ' αὐτά του γιά ἑπτὰ χρόνια. Ὑστερα στά ξαφνικά, ὅταν ἐπῆλθε κρίση, κάλεσε σέ βοήθεια Μήπως περίμενε νά πάει ὁ κόσμος μέ τά Ντεσεβό του στά ἀεροδρόμια νά πολεμήσει τοὺς ἀλεξιπτωτιστές πού θά προσγειώνονταν ἀπ' τ' Ἀλγέρι;

Ὁ πληθυσμός ἀποκτάει ὄλο καί περισσότερο συνείδηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἡ πολιτική σήμερα εἶναι μονάχα μιά χειραγώγηση τῶν ἀνθρώπων, μιά χειραγώγηση τῆς κοινωνίας πρὸς ὄφελος ἰδιωτικῶν συμφερόντων. Ἡ φράση: «ἴδια φάρα εἶναι ὄλοι τους» (πού ἀκοῦμε νά λένε συχνά οἱ «ἀδιάφοροι» ἢ «ἀπολιτικοί») ἐκφράζει, πρῶτα πρῶτα, μιά ἀντικειμενική ἀλήθεια Ἐκφράζει ἐπίσης, σέ πρώτη προσέγγιση, μίαν ἀπόλυτα σωστή στάση Ὁ κόσμος ἔχει καταλάβει, τελικά, πῶς ὄλοι ἐκεῖνοι πού συναγωνίζονται γιά τό ποιός θά κυβερνήσει τήν κοινωνία ἀνήκουν σέ μιά καί τήν ἴδια φάρα.

Τό γεγονός αὐτό τό ἀναγνώρισε, στίς ἀγγλικές ἐκλογές τοῦ 1959, ὁ σοβαρός ἀστικός τύπος (γιά παράδειγμα ἡ *Economist* καί ἡ *Guardian*) Οἱ ἐφημερίδες αὐτές διαπίστωναν μέ πολλή πίκρα τήν ἀπουσία ὁποιασδήποτε ἀπτής διαφορᾶς ἀνάμεσα στό πρόγραμμα τῶν Ἑργατικῶν καί σ' ἐκεῖνο τῶν Συντηρητικῶν Αὐτό ἦταν πολύ κακό, γιατί ἡ ὁμορφιά τῆς βρετανικῆς δημοκρατίας βρίσκεται στό δικομματικό σύστημα. Γιά νά ὑπάρξουν ὁμως δύο κόμματα, πρέπει νά ἔχουν κάτι πού νά τά κάνει δύο καί ὄχι ἀπλῶς δύο ἐκδοχές τῆς ἴδιας φάρας. Πρέπει νά ἔχουν κάποιες πραγματικές διαφορές, τουλάχιστο σ' αὐτά πού λένε, ἂν ὄχι σ' αὐτά πού κάνουν Σήμερα οἱ «διαφορές» αὐτές τείνουν νά ἐξαφανιστοῦν

Ποιό εἶναι τό τελικό ἀποτέλεσμα ὄλων αὐτῶν; Τά κόμματα (καί στίς Ἑνωμένες Πολιτείες οἱ πρόεδροι) δέν μποροῦν νά καλέσουν τόν κόσμον νά τοὺς ὑποστηρίξει στή βάση τῶν ἰδεῶν τους ἢ τοῦ προγράμματός τους Οἱ πρόεδροι ἢ τά κόμματα πουλιοῦνται τώρα στόν πληθυσμό σάν μάρκες ὀδοντόπαστας. Φτιάχνουν μιά «εἰκόνα» τοῦ Κέννεντυ ἢ τοῦ Τζόνσον ἢ τοῦ Σέρ Ἄλεκ ἢ τοῦ Γουίλσον Οἱ ἐμπειρογνώμονες σέ θέματα δημόσιων σχέσεων ἀναρωτιοῦνται· «Σάν πολύ μέ διανοούμενο δέ μοιάζει ὁ Γουίλσον, Μήπως θά ἔπρεπε νά πει κάτι γιά νά διορθώσει αὐτή τήν ἐντύπωση, Τί πρέπει νά κάνουμε γιά νά κερδίσουμε τήν ὑποστήριξη ἐκεῖνου τοῦ 5% τῶν ψηφοφόρων, πού τοὺς ἀρέσει ὁ Σέρ Ἄλεκ γιὰ εἶναι κάπως χαζούλης, καί πού δέ θέλουν ὁ πρωθυπουργός νά εἶναι ὑπερβολικά ἔξυπνος, Μήπως θά ἔπρεπε νά

προσπαθήσει ό Γουίλσον νά πει καμιά μπαρούφα τήν έπόμενη φορά;»

Τελικά, καταλήγει νά είναι αδύνατος ό διαχωρισμός τής πολιτικής από όποιαδήποτε άλλη μορφή διαφήμισης ή πώλησης προϊόντων. Από αυτή τήν άποψη ή φύση τών προϊόντων δέν έχει σημασία, παρ' όλο πού από άλλες άπόψεις μπορεί νά έχει.

Είναι έλάχιστα άναγκαίο νά έπιμείνω στό δι να αυτά δέν προξενούν μόνο μιά κρίση μέ τήν ύποκειμενική έννοια. Τό θέμα δέν είναι μόνο δι να δέ μās άρέσει πού ή κοινωνία κυβερνιέται μέ αυτό τόν τρόπο. Όλα αυτά έχουν και άντικειμενικές έπιπτώσεις. Στην Άναγέννηση, σέ μιά ίταλική πόλη, ένας τύραννος μπορούσε νά τά καταφέρνει νά κρατάει τόν πληθυσμό σέ μιά τρομοκρατούμενη παθητικότητα. Μά ή σύγχρονη κοινωνία, μέ τούς κανόνες και τούς θεσμούς της, δέν μπορεί νά διοικηθεί σέ αυτή τή βάση, ούτε καν από τήν όπτική γωνία τών ίδιων τών κυρίαρχων. Δέν μπορεί νά κυβερνηθεί μέσα σέ συνθήκες όπου ό πληθυσμός απέχει από κάθε παρέμβαση και κάθε έλεγχο τής πολιτικής, γιατί τότε δέν ύπάρχει πιά κανένας έλεγχος τών πολιτικών από τήν πραγματικότητα. Έτούτοι αρχίζουν νά άπογειώνονται και τό άποτέλεσμα είναι, γιά παράδειγμα, τό Σουέζ. Η κρίση έχει άντίχτυπο στην ίδια τή λειτουργία τής κοινωνίας.

V ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Ένας άλλος τομέας όπου ή κρίση εκδηλώνεται πολύ έντονα είναι ό τομέας τών οίκογενειακών σχέσεων. Όλοι μας γνωρίζουμε τίς μεγάλες άλλαγές πού συμβαίνουν σ' αυτό τό χώρο. Οί παραδοσιακοί κανόνες, ή ήθικότητα, οί συμπεριφορές πού χαρακτήριζαν τήν πατριαρχική οίκογένεια και δέσποζαν άκόμη στή δυτική Εύρώπη ως τίς άρχές του αιώνα, αρχίζουν νά καταρρέουν. Ό άξονας τών οίκογενειακών σχέσεων, ή έξουσία του άντρα, του πατέρα, έχει αρχίσει νά γίνεται σκόνη. Η σεξουαλική ήθική, μέ τή μορφή πού ύπήρχε κάποτε, άποσυντίθεται. Οί παραδοσιακές σχέσεις μεταξύ γονιών και παιδιών διαλύονται όλοένα περισσότερο. Και τίποτα δέν έρχεται νά πάρει τή θέση τους.

Θά πρέπει νά κοντοσταθούμε λίγο σ' αυτά τά φαινόμενα και νά προσπαθήσουμε νά καταλάβουμε τί πραγματικά σημαίνουν. Δέ θά ήθελα νά παρεξηγηθώ. Καμιά άμφιβολία πώς ή πατριαρχική οίκογένεια και ή ήθική πού τής άντιστοιχεί είναι, κατά τή δική μας άποψη, παράλογες, άπάνθρωπες, άλλοτριωτικές. Αυτό είναι ένα πρώτο έπίπεδο συζήτησης. Μιά κοινωνία δέν μπορεί νά λειτουργήσει, αν οί σχέσεις μεταξύ άντρών και γυναικών και τό άνάστημα τών παιδιών δέ ρυθμίζονται σ' έναν κάποιο βαθμό (δέ μιλάω φυσικά γιά μιά ρύθμιση μηχανική, άποκλειστικά νομική), μ' έναν τρόπο πού νά έπιτρέπει στά άτομα νά ζήσουν τή ζωή τους ως άτομα του ενός φύλου μέ τά άτομα του άλλου φύλου, μ' έναν τρόπο πού νά έπιτρέπει τή σπορά και τό

ανάστημα τῶν νέων γενιῶν, χωρίς νά προξενεῖται σύγκρουση μέ τίς υπάρχουσες κοινωνικές διευθετήσεις

Ἡ «λειτουργική» αὐτή πλευρά τῆς οἰκογένειας ὑπῆρχε στήν πατριαρχική οἰκογένεια Ὑπῆρχε, ἢ μπορεῖ νά εἶχε ὑπάρξει στή μητριαρχική οἰκογένεια Ὑπάρχει σέ μιά πολυγαμική μουσουλμανική οἰκογένεια Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία δέν εἶναι τό νά ἐκφέρουμε μιά κρίση σχετικά μ' αὐτές τίς μορφές Ὑπῆρχαν σ' αὐτές τίς κοινωνίες μέθοδοι γιά νά λύνεται –κι ὄχι μόνο στό νομικό ἐπίπεδο– τό πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ ἄντρα μέ τή γυναίκα, τῶν γονιῶν μέ τά παιδιά Οἱ μέθοδοι αὐτές λάβαιναν ὑπόψη τους τίς νομικές, οἰκονομικές, σεξουαλικές καί ψυχικές (πού θά μπορούσαμε νά τίς ὀνομάσουμε φροῦδικές) πλευρές τῆς δημιουργίας νέων ἀνθρώπων ὄντων, προσαρμοσμένων λίγο πολύ στήν ὑπάρχουσα μορφή τῆς κοινωνικῆς ζωῆς Σήμερα ὁμως, ἐκεῖνο πού ἐξασφάλιζε αὐτό τον τύπο συνοχῆς, δηλαδή ἡ πατριαρχική οἰκογένεια, ἀποσυντίθεται ὅλο και πιο πολύ Καί μαζί της ἀποσυντίθενται ὅλα ὅσα τή συνόδευαν ἡ παραδοσιακή σεξουαλική ἠθική, ἡ παραδοσιακή σχέση ἀνάμεσα στόν πατέρα καί στή μητέρα, οἱ παραδοσιακές σχέσεις ἀνάμεσα στούς γονίους καί στά παιδιά

Τίποτα δέν ξεληθάει, σέ πρώτη ματιά, γιά νά ἀντικαταστήσει τίς παραδοσιακές ἀντιλήψεις. Αὐτό δημιουργεῖ μιά τρομακτική κρίση, πού ἐκδηλώνεται μέ εὐκολα ἀναγνωρίσιμες μορφές, ὅπως ἡ διάλυση οἰκογενειῶν, τά παιδιά δίχως οἰκογενειακό περιβάλλον, τά τεράστια προβλήματα τῆς σύγχρονης νεολαίας, οἱ συμμορίες νεαρῶν (mods καί rockers) κτλ. Ὅλα αὐτά ἔχουν βαθύτατη σημασία. Μέ μιά ἔννοια, ἐκεῖνο πού διακυβεύεται εἶναι τό ἴδιο τό ζήτημα τῆς συνέχειας τῆς κοινωνίας. Δέν ἔννοῶ τήν ἀπλή βιολογική ἀναπαραγωγή ἀλλά τήν ἀναπαραγωγή προσωπικοτήτων πού νά ἔχουν μιά κάποια σχέση μέ τό περιβάλλον τους

Μπροστά σέ ὅλο αὐτό τό σύμπλεγμα προβλημάτων πού ὑπάρχουν γύρω ἀπό τήν οἰκογένεια, τό σέξ, τοὺς γονίους, τά παιδιά, τόν ἄντρα καί τή γυναίκα κτλ, κανείς καί καμιά δέν ξέρει μέ βεβαιότητα τί ὑποτίθεται πῶς πρέπει νά κάνει Ποιός εἶναι ὁ ρόλος του (της), Ποιά εἶναι, γιά παράδειγμα, ἡ θέση τῆς γυναίκας στή σημερινή κοινωνία, Μπορεῖς τή γυναίκα νά τήν κάνεις μιά ἀπό τίς δεκαπέντε χανούμισσες σ' ἓνα χαρέμι, μπορεῖς νά τήν κάνεις κοκόνα τῆς βικτωριανῆς ἐποχῆς, μπορεῖς νά τήν κάνεις ἀρχαία Ἑλληνίδα στό γυναικωνίτη· ὅ,τι καί νά τήν κάνεις ὁμως, πρέπει νά ἔχει μιά ὀρισμένη θέση στήν κοινωνία Μπορεῖς νά πεῖς, ὅπως ὁ Χίτλερ, πῶς ἡ θέση της εἶναι στήν κουζίνα, πλάι στά παιδιά της, στήν ἐκκλησία Αὐτό ἔχει κάποια λογική συνέπεια Ἀπάνθρωπο, βάρβαρο –μά μέ κάποια λογική συνέπεια. Ἡ θέση ὁμως τῆς γυναίκας στή σημερινή κοινωνία ποιά εἶναι, Πρέπει νά εἶναι ἀκριβῶς ὅπως ὁ ἄντρας, μέ μιά μικρή βιολογική διαφορά; Πρέπει νά δουλεύει στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου της; Ἡ μήπως πρέ-

πει νά είναι πρώτα σύζυγος και μάνα; Ή νά 'ναι και τά δυό μαζί; Κι αυτό είναι ἐφικτό; Ή κοινωνία δημιουργεί τίς συνθήκες πού θά τό εκαναν ἐφικτό; Ή απόλυτη άβεβαιότητα πού βασιλεύει σέ αυτά τά θέματα προκαλεί τρομερή κρίση ώς πρός τή θέση και άκόμα και ώς πρός τήν προσωπικότητα τών γυναικών. Προξενεί άπόλυτο άποπροσανατολισμό, ό όποιος επηρεάζει έξίσου άμεσα και τούς άντρες. Οί άντρες έχουν ένα είδος προνομίου σ' αυτό τό θέμα, καθώς φαίνεται πώς συνεχίζουν λίγο πολύ νά ζούν τόν παραδοσιακό τους ρόλο. Ζούν έξω από τό σπίτι, δουλεύουν για νά θγάλουν λεφτά. Πρόκειται όμως για ένα άπατηλό φαινόμενο γιατί, όταν τούς εξετάζουμε έτσι, οί άντρες και οί γυναίκες αποτελούν άπλώς αφαιρέσεις. Δέν μπορούμε νά όρίσουμε αυτά τά δύο όντα άνεξάρτητα από τήν άμοιβαία τους σχέση.

Τά δραματικότερα αποτελέσματα αυτής τής άβεβαιότητας είναι εκείνα πού ύφίστανται οί νέες γενιές. Μέσα από μηχανισμούς πού στήν ούσία τους είναι άσυνείδητοι, και για τούς όποιους γνωρίζουμε, χάρη στον Φρόντ, όρισμένα πράγματα, τά παιδιά υίοθετούν πρότυπα, ταυτίζονται μέ τούτη ή μ' εκείνη τή γονεϊκή εικόνα, ανάλογα μέ τό φύλο τους. Μπορούν μάλιστα νά τό κάνουν αυτό σ' ένα οίκογενειακό πλαίσιο πλατύτερο από τό πλαίσιο τών βιολογικών γονιών. Προϋπόθεση αυτού του πράγματος όμως είναι ότι τά παιδιά πού μεγαλώνουν βρίσκουν μπροστά τους μιά γυναίκα-μάνα κι έναν άντρα-πατέρα μέ τύπους συμπεριφορās, στάσεις και ρόλους οί όποιοι, άκόμη κι άν δέν είναι έντελώς αναντίρρητοι και σαφείς, αντιστοιχούν σέ κάτι τό βέβαιο και τό ξεκάθαρο. Στο βαθμό πού όλα αυτά άμφισθητούνται όλο και περισσότερο στή σημερινή κοινωνία, τά παιδιά δέν μπορούν νά μεγαλώσουν μέ τή βοήθεια αυτής τής διαδικασίας ταύτισης, μιās διαδικασίας πού είναι άναγκαία, παρ' όλο πού μπορεί νά ιδωθεί και σαν άλλοτριωτική. Τό παιδί σήμερα δέ βοηθιέται στήν ανάπτυξη του από τίς γονεϊκές εικόνες, όπως παλιότερα.

Τό παιδί έβρισκε βοήθεια σ' αυτές τίς εικόνες. Κατά κάποιον τρόπο διάλεγε απ' αυτές ό,τι αντιστοιχούσε στή δική του φύση. "Όπως και νά 'ναι, έβρισκε συνήθως μπροστά του ένα δομημένο χαρακτήρα, ένα πρόσωπο μέ τή βαθύτερη έννοια του όρου. Τό παιδί αναπτυσσόταν συνήθως σέ σχέση μέ αυτά τά πρόσωπα έστω και άν, όπως συνέβαινε κιόλας σέ προηγούμενες γενιές, πάλευε ένάντιά τους. Σήμερα όμως ή κατάσταση μοιάζει μέ όμίχλη. Ύπάρχει αυξανόμενη άβεβαιότητα ώς πρός τό τί είναι πραγματικά ένας άντρας και μιά γυναίκα στους διαμετρικούς και άμοιβαίους όρισμούς τους, ώς πρός τό ποιό είναι οί ρόλοι τους, ώς πρός τό ποιές θά έπρεπε νά είναι οί σχέσεις τους.

Μιά από τίς άμεσες συνέπειες αυτής τής κατάστασης είναι, φυσικά, ή πλήρης άβεβαιότητα πού κυριαρχεί στις σχέσεις μεταξύ γονιών και παιδιών. Ύπάρχουν άκόμα οίκογένειες στίς όποιες επικρατούν οί πα-

λιές πατριαρχικές και αυταρχικές στάσεις και συνήθειες, όπου διατηρούνται τὰ υπολείμματα τῶν παλιῶν ιδεῶν, ὅπου οἱ γονιοὶ ἀσκοῦν ἓνα εἶδος κυριαρχικῆς ἐξουσίας πάνω στά παιδιά Ἐκόμα παραπάνω, μερικὲς φορές ἡ οἰκογένεια ἐξακολουθεῖ νά ἀντιμετωπίζεται ὡς ἀντικείμενο κατοχῆς τοῦ πατέρα, τοῦ πάτερ φαμίλιας. Αὐτὴ ἦταν ἡ στάση τῶν Ρωμαίων, ἀλλὰ διατηρήθηκε στήν πραγματικότητα στή δυτική Εὐρώπη γιά πάρα πολὺν καιρὸ Μὲ μιά ἔννοια, τὰ παιδιά, καί ἡ σύζυγος ἀκόμα, ὑπῆρχαν γιά τόν πατέρα. Μποροῦσε νά τοὺς κάνει ὅ,τι ἤθελε, ὅ,τι τοῦ κάπνιζε Ἡ στάση αὐτὴ διατηρεῖται μέ ὀρισμένους περιορισμούς σέ διάφορα μέρη. Φυσικά ἐρχεται σέ σύγκρουση μέ τίς στάσεις τῶν παιδιῶν καί τῶν νέων τῆς ἐποχῆς μας, τῶν ἐφήθων πού ξεσηκώνονται ἐναντίον τῆς.

Σέ ἄλλες οἰκογένειες παρατηροῦμε τό ἐντελῶς ἀντίθετο τό ξεχαρβάλωμα. Τὰ παιδιά ἀπλῶς πιέζουν. Οἱ γονιοὶ δέν παίζουν κανένα ρόλο, ἐκτός ἀπ' τό νά δίνουν τό χαρτζιλίκι, στέγη καί τροφή. Δέν καταλαβαίνεις τί στό διάολο κάνουν ἐκεῖ πέρα, ἀπό τὴ στιγμή πού ἔχουν γεννήσει τὰ παιδιά τους. Σέ τέτοιες περιπτώσεις, θά μποροῦσε νά πει κανεῖς. «νά ἐθνικοποιοῦνται τὰ παιδιά ἀπό τὴ γέννησή τους». Στίς περιπτώσεις αὐτές ὁ ρόλος τῶν γονιῶν σέ σχέση μέ τὰ παιδιά ἔχει μέ μιά ἔννοια ἐξαφανιστεῖ.

Οἱ περισσότερες περιπτώσεις βρίσκονται κάπου ἀνάμεσα στά δύο αὐτά ἄκρα. Οἱ γονιοὶ εἶναι θυσιζόμενοι στήν ἀμηχανία, δέν ξέρουν τί νά κάνουν καί συχνά πατᾶνε μιά γκάζι, μιά φρένο, προσπαθώντας νά κουμαντάρουν τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν. Τὴ μιά μέρα εἶναι «φιλελεύθεροι» Τὴν ἄλλη μέρα γαυγίζουν: «Ὡς ἐδῶ καί μὴ παρέκει. Ἐπὶ σήμερον θά γυρνᾶς σπίτι κάθε βράδι σίς 7». Ὅποτε φυσικά ἐπέρχεται κρίση. Καί μετὰ τὴν κρίση κάνουν παραχωρήσεις. Καί τὰ πράγματα συνεχίζονται ἔτσι

Ὅσοι ἀναγνωρίζουν τίς ἀρνητικὲς συνέπειες αὐτῆς τῆς κατάστασης στό σημερινὸ κοινωνικὸ ἰστό θά καταλάβουν εὐκολὰ πῶς, ἐκτός κι ἂν ἐμφανιστεῖ κάτι ἀλλιώτικο, οἱ συνέπειες αὐτές θά πολλαπλασιαστοῦν στό νιοστὸ βαθμὸ ὅταν τὰ σημερινὰ παιδιά θά πρέπει νά γεννήσουν καί νά ἀναστήσουν τὰ δικά τους παιδιά.

VI ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Τό ἰσοδύναμο αὐτῆς τῆς κατάστασης τό συναντᾶμε καί στό πρόβλημα τῆς ἐκπαίδευσης Ἡ παραδοσιακὴ σχέση πού ἐκφραζόταν καλά μέ τοὺς ὄρους «δάσκαλος» καί «μαθητῆς» εἶναι ὑπὸ διάλυση Οἱ νέοι τὴν ἀνέχονται ὄλο καί λιγότερο Ὁ διδάσκων ἢ ὁ καθηγητῆς δέν ἔχει πιά πραγματικὴ θέση δασκάλου ἀπέναντι στή τάξη, ὅπως πρὶν ἀπὸ τριάντα μόλις χρόνια Στά πλαίσια ὅμως τοῦ ὑπάρχοντος συστήματος, εἶναι ἀδύνατο νά περάσουμε σέ ἄλλο τύπο σχέσεων Εἶναι πραγματι-

κά αδύνατο να γίνει αποδεκτή μια νέα σχέση ανάμεσα στους ενήλικους και στα παιδιά.

Παρ' όλο που ο ενήλικος είναι απαραίτητος για την εκπαίδευση των παιδιών, η σχέση αυτή πρέπει να σφυρηλατηθεί στο έξής με έντελως καινούριο τρόπο. Η κοινότητα των παιδιών θα έπρεπε να αποκτήσει την ικανότητα να διευθύνει τις υποθέσεις της και μάλιστα, με μία έννοια, να διευθύνει την ίδια τη διαδικασία της εκπαίδευσής της, ενώ οι ενήλικοι να βρίσκονται κοντά τους ώστε να μπορούν να μάθουν απ' αυτούς, να δανειστούν στοιχεία και να τα χρησιμοποιήσουν. Ορισμένες απόπειρες της σύγχρονης παιδαγωγικής τα αναγνωρίζουν όλα αυτά, μά περιορίζονται από το συνολικό κοινωνικό πλαίσιο. Από αυτή την άποψη έχουμε κρίση της εκπαίδευσης.

Κρίση της εκπαίδευσης έχουμε και από μιά άλλη άποψη, ως προς το περιεχόμενο δηλαδή της εκπαίδευσης. Έδώ δέν πρόκειται απλά για κρίση στη σχέση εκπαιδευτών και εκπαιδευομένων. Πρόκειται για κρίση ως προς τους στόχους της εκπαίδευσης.

Τό 19ο αιώνα ή παρακολούθηση και τό περιεχόμενο της εκπαίδευσης αντιστοιχοῦσαν λίγο πολύ σέ μιά αρκετά ξεκάθαρη διαίρεση της κοινωνίας σέ τάξεις. Γιά τά παιδιά των «άνώτερων» τάξεων, υπήρχε ή κλασική παιδεία και ή δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση. Γιά τά παιδιά των «κατώτερων» τάξεων υπήρχε ή στοιχειώδης εκπαίδευση, πού μόλις τούς άρκοῦσε γιά να μπορούν να καταλαβαίνουν τη δουλειά στο έργοστάσιο: τό μίνιμουμ. Σήμερα οι δύο αυτοί στόχοι είναι σέ κρίση.

Συντελέστηκε μιά άπίστευτη υποβάθμιση της «κλασικής» παιδείας. Οί κλασικές σπουδές μοιάζουν με μιά έννοια εκτός τόπου και χρόνου· κανείς δέν μπορεί να δείξει τη ζωντανή τους σχέση με τη σημερινή ζωή. Υπάρχει άραγε μιά τέτοια σχέση; Ίσως· μονάχα όμως μιά κοινωνία πού ζει πραγματικά τό παρόν της θά μπορούσε να αποκαταστήσει προς όφελός της τό νόημα του παρελθόντος. Άλλιώς, τό νόημα του παρελθόντος γίνεται κάτι έντελως έξωτερικό. Καταντάει στο έξής: «Άς δοῦμε την Άναγέννηση, άς δοῦμε τούς έλισαβετιανούς ή τούς αρχαίους Έλληνες. Ζοῦσαν σ' έναν άρμονικό κόσμο, έντελως αντίθετο προς τό δικό μας». Κι αυτό είν' όλο. Η μετάφραση του νοήματος των περασμένων πολιτισμών σέ σημερινούς δρους δέν είναι πιά άληθινά δυνατή.

Άπό μιά άλλη τώρα πλευρά, είναι αδύνατο ή εισβάλλουσα και έκρηκτική τεχνολογία της εποχής μας να αφήσει τη γενική εκπαίδευση στο σημερινό της επίπεδο. Οί άνθρωποι πού θά μπουν στη σύγχρονη βιομηχανία πρέπει να έχουν τεχνική μόρφωση, πρέπει να έχουν περισσότερες γνώσεις, ακόμη κι αν αυτές άφορούν μόνο τις τεχνικές. Οί μορφωτικές τους ανάγκες αυξάνονται με φοβερό ρυθμό. Πώς ν' αντιμετωπιστεί αυτό; Οί λύσεις πού βρίσκονται στη σημερινή κοινωνία

είναι όλες έγγενώς αντιφατικές. Μιά λύση, γιά παράδειγμα, θέλει νά δίνεται στά παιδιά μία τεχνική στήν ούσία της έκπαιδευση. Γιά λόγους πού άφορούν τή συνολική όργάνωση τής κοινωνίας καί πού έν μέρει είναι οίκονομικοί, ή έξειδίκευση αυτή πρέπει ν' άρχίζει πολύ νωρίς. Αυτό όμως δέν είναι μόνο άφάνταστα καταστρεπτικό γιά τήν προσωπικότητα τών παιδιών· είναι επίσης μία προσπάθεια πού αυτό-καταστρέφεται ή ίδια. Κι αυτό γιατί, μέ τό ρυθμό τής τεχνολογικής ανάπτυξης καί άλλαγής σήμερα, άνθρωποι πού έχουν ριχτεί μία γιά πάντα σέ μία πολύ περιορισμένη ειδικότητα είναι μάλλον άρχηστοι. Αυτό τό είδος έκπαιδευτικής κρίσης εκδηλώνεται στή βιομηχανία μέ τήν αυξανόμενη ζήτηση προγραμμάτων έπιμόρφωσης τών ένηλίκων, αυτό πού όνομάζεται σήμερα «διαρκής έπιμόρφωση». Μά γιά νά μπορεί κάποιος νά άπορροφήσει σ' ένα ύστερότερο στάδιο τής ζωής του αυτό πού θά μπορούσε νά προσφέρει αυτή ή «διαρκής έπιμόρφωση» (άν ποτέ πραγματοποιόταν), θά πρέπει νά έχει άποκτήσει προηγουμένως βάσεις όσο γίνεται πιο γενικές. Είναι προφανές πώς άν οί βάσεις του είναι πολύ στενές, κατοπινή έπιμόρφωση δέν είναι δυνατή. Κι έδώ λοιπόν έχουμε πάλι μία έσωτερική σύγκρουση, πού εκφράζει τήν κρίση σ' αυτό τόν τομέα.

VII. ΜΕΡΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Άς προσπαθήσουμε ν' άνακεφαλαιώσουμε. Όλη μας ή συζήτηση περιστρέφεται γύρω από δύο θεμελιώδεις έννοιες, δύο πολικές κατηγορίες πού συνθέτουν τήν κοινωνία: τήν προσωπικότητα τών ανθρώπινων όντων καί τή δομή καί συνοχή τής κοινωνικής όργάνωσης.

Σέ προσωπικό επίπεδο ή κρίση εκδηλώνεται ως ριζική κρίση του νοήματος τής ζωής καί τών κινήτρων του ανθρώπου. Δέν είναι τυχαίο πού ή σύγχρονη τέχνη καί λογοτεχνία είναι όλοένα περισσότερο, άν μπορώ νά εκφραστώ έτσι, «γεμάτες κενό». Στήν κοινωνική στάση τών ανθρώπων, ή κρίση έμφανίζεται ως καταστροφή καί έξαφάνιση τής υπευθυνότητας. Ύπάρχει βαθιά κρίση τής κοινωνικοποίησης. Ύπάρχει τό φαινόμενο πού έχω όνομάσει ιδιωτικοποίηση: οί άνθρωποι άποτραβιούνται, άς πούμε, μέσα τους. Κοινωνική ζωή πιά ούσιαστικά δέν ύπάρχει, οί δεσμοί μεταξύ τών ανθρώπων καταλύονται. Καινούρια φαινόμενα έμφανίζονται ως αντίδραση σέ αυτή τή κατάσταση, γιά παράδειγμα οί νεανικές συμμορίες, πού εκφράζουν τήν ανάγκη μās θετικής κοινωνικοποίησης. Μά ή κοινωνικοποίηση μέ τή γενικότερη έννοια, τό αίσθημα πώς ό,τι συμβαίνει στήν κοινωνία είναι, τελικά, καί δική μας δουλειά, πώς κάτι πρέπει νά κάνουμε σέ σχέση μέ τήν κοινωνία, πώς είμαστε υπεύθυνοι γι' αυτή, τό αίσθημα αυτό έχει υποστεί βαθιά έξάρθρωση. Ή έξάρθρωση αυτή δυναμώνει τό φαύλο κύκλο. Μεγαλώνει τήν άπάθεια καί πολλαπλασιάζει τ' άποτελέσματά της.

ξεπροβάλλει. Οί άνθρωποι αγωνίζονται νά όρίσουν γιά τούς έαυτούς τους (άν και όχι άνοιχτά) ένα είδος άναγνώρισης τής άυτονομίας του άλλου προσώπου και προσωπικής ευθύνης του καθενός γιά τή ζωή του. Ύπάρχει μιά προσπάθεια γιά νά καταλάβει ό ένας τόν άλλο, νά δεχτεί τούς άνθρωπους όπως είναι, άνεξάρτητα από τίς νομικές ύποχρεώσεις ή και όταν τέτοιες ύποχρεώσεις άπουσιάζουν (γιά παράδειγμα, άνεξάρτητα από τό άν ή μοιχεία άπαγορεύεται ή όχι). Οί άνθρωποι προσπαθούν νά πραγματοποιήσουν αυτή τή στάση μέσα στη ζωή τους. Προσπαθούν νά χτίσουν τίς σχέσεις του ζευγαριού πάνω στη συγκεκριμένη πραγματικότητα των δύο προσώπων πού τό άποτελούν, πάνω στην άληθινή τους βούληση και στίς άληθινές τους επιθυμίες και όχι στη βάση έξωτερικών καταναγκασμών.

Νομίζω πώς βρίσκουμε επίσης θετικά στοιχεία όταν έξετάζουμε τήν εξέλιξη των σχέσεων ανάμεσα στους γονείς και στά παιδιά. Ύπάρχει μιά άναγνώριση του ότι τά παιδιά ύπάρχουν γιά τόν έαυτό τους, από τήν άρχή κιόλας, κι όχι μόνο όταν γίνουν 21 χρονώ. Οί άνθρωποι άρχίζουν νά καταλαβαίνουν σταδιακά πώς άν κάνουν παιδιά, δέν τά κάνουν μονάχα γιά νά έπεκτείνουν τή δική τους προσωπικότητα, μόνο και μόνο γιά νά δημιουργήσουν ένα μικρό οίκογενειακό περιβάλλον όπου θά μπορούν νά κυριαρχούν (όπως κυριαρχήθηκαν όλη τήν ήμέρα από τό άφεντικό τους στη δουλειά), όπου θά μπορούν νά πούν: «Βούλωσ' το. Έγώ κάνω κουμάντο έδώ μέσα». Οί άνθρωποι συνειδητοποιούν πώς, άν κάνουν παιδιά, τά κάνουν γιά τά ίδια τά παιδιά, πώς αυτά τά παιδιά έχουν δικαίωμα, σέ κάθε στάδιο, σέ τόση έλευθερία όση μπορούν νά ασκήσουν, πώς δέ γεννήθηκαν γιά νά ύπακούουν σέ αυθαίρετους κανόνες ή στην αυθαιρεσία των γονιών τους.

Τό ίδιο ίσχύει και γιά τή δουλειά. Άν ύπάρχει κρίση στη σύγχρονη βιομηχανία, δέν είναι μόνο έπειδή τό σύστημα είναι άνορθολογικό ή άκόμα κι έπειδή έκμεταλλεύεται τούς άνθρωπους. Είναι έπειδή οί άνθρωποι *αντιδρούν*. Άντιδρούν μέ δύο τρόπους. Πρώτον, άπαρτίζουν εκείνο πού οί βιομηχανικοί κοινωνιολόγοι έχουν περιγράψει έδώ και πολύν καιρό ως «άτυπες ομάδες και οργανώσεις». Άπαρτίζουν δηλαδή ομάδες εργασίας και δημιουργούν άτυπες διασυνδέσεις, ώστε νά μπορέσουν νά κάνουν τή δουλειά τους. Οί διασυνδέσεις αυτές βραχυκυκλώνουν τά έπίσημα κανάλια και τούς έπίσημους μηχανισμούς μεταδίβασης των διαταγών. Οί εργάτες βρίσκουν μεθόδους γιά νά κάνουν τή δουλειά τους, πού όχι μόνο διαφέρουν από τίς έπίσημες μεθόδους, μά συχνά κιόλας αντιτίθενται σ' αυτές. Έπειτα, στίς σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες οί εργάτες αντιδρούν όλο και περισσότερο μέ άνοιχτούς άγώνες. Αυτό είναι τό νόημα των «άνεπίσημων» ή «άγριων» άπεργιών πού έχουν ως στόχο τίς συνθήκες δουλειάς, τίς συνθήκες τής ζωής στο εργοστάσιο, τόν έλεγχο τής παραγωγικής διαδικασίας. Τά ζητήματα αυτά μπορεί νά φαίνονται δευτερεύοντα, μά στην

πραγματικότητα είναι πολύ σημαντικά. Οί αγῶνες αὐτοί σημαίνουν πὼς οἱ ἄνθρωποι ἀρνοῦνται νὰ ὑπομένουν τὴν κυριαρχία καὶ ἐκδηλώνουν τὴ θέλησή τους νὰ πάρουν τὴ ζωὴ τους στὰ χέρια τους.

Βλέπουμε λοιπὸν πὼς ἡ κρίση τῆς σύγχρονης κοινωνίας δὲν εἶναι ἀδιέξοδη. Περικλείει τὰ σπέρματα τοῦ καινούριου, πού γεννιέται κιόλας ἀπὸ τώρα. Μὰ τὸ καινούριο δὲ θὰ ὑπερισχύσει αὐτόματα. Ἡ ἀνάδυσή του θὰ στηριχτεῖ στὶς ἐνέργειες τῶν ἀνθρώπων μέσα στὴν κοινωνία, στὴν ἀντίστασή τους καὶ στό διαρκὴ τους ἀγῶνα καὶ στὴ συχνά μὴ συνειδητὴ τους δραστηριότητα. Μὰ τὸ καινούριο δὲ θὰ ὀλοκληρωθεῖ, δὲ θὰ μπορέσει νὰ ἐδραιωθεῖ ὡς νέο κοινωνικὸ σύστημα, ἂν δὲ γίνει, σὲ μιὰ ὀρισμένη φάση, ἀντικείμενο συνειδητῆς δραστηριότητας, συνειδητῆς δράσης τοῦ συνόλου τῶν ἀνθρώπων. Γιά μᾶς, τὸ νὰ βοηθήσουμε αὐτὴν τὴ συνειδητὴ δράση νὰ ξεκινήσει καὶ νὰ τὴ βοηθήσουμε ν' ἀναπτυχτεῖ κάθε φορὰ πού ἐκδηλώνεται, ἀποτελεῖ τὸ ἀληθινὰ καινούριο νόημα πού πρέπει νὰ ἔχει ὁ ὄρος «ἐπαναστατικὴ πολιτικὴ».